

Pál Helén

A digitalizált nyelvjárás atlasz mint oktatási segédlet

A magyar nyelvjárások atlaszát a nyelvtudomány képviselői évek óta ismerik és használják a kutatásaikhoz, az alap- és középfokú anyanyelvi nevelésben az atlasz papíralapú kiadványa például a dobozok súlya és az atlaszlapok nagy mérete miatt azonban nehezen alkalmazható. Nemrégiben a papíron megjelentetett atlasz digitalizált formája is szabadon hozzáférhetővé vált, tehát előfizetés nélkül bárki tanulmányozhatja az MTA Könyvtár és Információs Központ digitalizált könyveket tartalmazó gyűjteményében. Mivel az atlasz nyelvjárás adatai több szempontú vizsgálatra is lehetőséget adnak, ezért a kiadvány adatait hasznosítani lehet például a nyelvjárás ismeretek tanításában is. A digitalizált atlasz tanórai felhasználását az is motiválhatja, hogy a 2020-as Nemzeti alaptanterv céljai közé tartozik a tanulók digitális kompetenciájának a fejlesztése és a digitális információforrások megismertetése. Az atlaszhoz gyűjtött nyelvjárás adatok számítógépes feldolgozásában több eredmény született az évek során, ez a tanulmány azonban arra mutat példát, hogy az atlasz eredeti kiadványa digitalizált formában alkalmazható lehet a tanórákon is.

Bevezetés

A jelen tanulmány *A magyar nyelvjárások atlasza* az MTA Könyvtár és Információs Központ által digitalizált változatával foglalkozik. A vizsgálat kiindulópontja, hogy az online közzététel biztosítja az atlaszlapokon megjelenített adatok tanulmányozását és az összeállítók eredeti elképzelése szerinti vizsgálatát, de akár a már elkészült informatizálási korszerűsítéseket is kiegészítheti, illetőleg a régi és a modern változatok összehasonlítására is alkalmazható. A tanulmány első részében rövid ismertető olvasható *A magyar nyelvjárások atlaszáról*, majd annak bemutatása következik, hogyan járulhat hozzá a jelenleg érvényben lévő Nemzeti alaptantervben, a kerettantervekben és az érettségi vizsgakövetelményekben megfogalmazott, a nyelvjárás ismeretekre vonatkozó elvárások teljesítéséhez. A tanulmány második része abból a szempontból mutat példákat az atlaszlapokból, hogyan kapcsolhatók az itt található nyelvjárás adatok az említett követelményekhez, majd néhány feladattípus következik. Az alább bemutatott példák (továbbá a hivatkozott irodalom több feladata is ide sorolható) kidolgozott, ötletadó javaslatokat nyújtanak a pedagógusoknak. A kutatások szerint a tanulóknak szánt feladatok akkor hatásosak, ha élményszerűek, és kapcsolódnak a tanuló saját tapasztalataihoz (Bereczk–Parapatics 2023b).

A magyar nyelvjárások atlasza (MNYA.) közismert a magyar dialektológusok körében, és a nyelvtudomány szakemberei a megjelenése óta használják a kutatásaikhoz. Az alap- és a középfokú anyanyelvi nevelésben az atlasz papíralapú kiadványa azonban nehézkesen alkalmazható. Ennek egyik oka az lehet, hogy az atlasz térképlapjait 6 nagy méretű dobozban adták ki, így ezeket a dobozokat meglehetősen nehéz mozgatni. Szintén nagy méretűek az atlaszlapok, és ezek válogatásához és tanulmányozásához megfelelő méretű asztalok kellene. Ráadásul az atlasz több példányára is szükség volna a tanórán, hogy a diákok egyenként hozzáférhessenek egy-egy adott atlaszlaphoz. Ezt a problémát orvosolhatja az atlasz digitalizált változata, amely szabadon hozzáférhető a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ digitalizált könyveket tartalmazó gyűjteményében (1). Mivel a nyelvjárás ismeretek megszerzése szerepel a 2020-as

Nemzeti alaptantervben, továbbá a magyar nyelv és irodalom tantárgyhoz készült kerettantervek is javasolják a digitális anyagok használatát a nyelvjárások hangtani és szókészletbeli jellemzőinek az összevetéséhez, ezért segédletként *A magyar nyelvjárások atlasza* digitalizált formáját is alkalmazni lehetne a tanórákon. A tanórai alkalmazásra már Zilahi Lajos is felhívta a figyelmet 1998-ban, írásában hiányolta az atlasz használatát az iskolákban: „az oktatásban csak a felsőoktatásban ismerik; a megyei, városi közgyűjteményekben alig-alig találjuk meg, pedig milyen természetes lenne, ha legalább a kutatóközpontok könyvtáraiban meglenne; nemigen nyúlt hozzá a helytörténet-kutatás sem; már ma sem tudják a kutatópontokon élők, hogy kik voltak a helyi adatközlők” (Zilahi 1998: 65). Megjegyzendő, hogy napjainkban a digitalizálás már nem csupán a dokumentumokról (jelen esetben térképekről) történő egyszerű fotómásolatok készítését és webes közzétételét jelenti, hanem az így rendelkezésünkre álló adatok számítógéppel történő feldolgozását és további vizsgálatok lehetőségét is (Maróthy 2020). A digitalizálás a nyelvjárások esetében sem csak a leletmentést szolgálja, hanem az online kereshetőséget vagy a grammatikai vizsgálatok lehetőségét is nyújtja (Juhász 2014; Vargha 2016). A digitalizált adatok új szempontú felhasználására a nyelvjárás atlaszok vonatkozásában is születtek említésre méltó kezdeményezések, és ezek oktatási célokra is használhatók.

A digitalizáláshoz napjainkban már az informatizálást is hozzákapcsolhatjuk: „Az informatizált nyelvi adatok sokoldalúan hasznosíthatók és újrahazsnosíthatók: kereshetők, tetszőleges szempontok szerint térképezhetők, más, azonos elvek szerint rögzített adatokkal integrálhatók, számszerű kimutatások készíthetők belőlük” (Vargha 2016: 151). A nyelvjárás atlaszok informatizálása köréből említsük meg például a Bihalbocs elnevezésű szoftverrel készült fejlesztéseket, a Geolingvisztikai Műhely tevékenységét és az *Online Nyelvatlasz* munkálatait (Kiss 2012; Vargha 2016; Bárth 2020). A Bihalbocs szoftver Vékás Domokos nevéhez fűződik, és az egyik innovációja, hogy a segítségével a hangfelvételek digitális változatát és a felvételek írott szövegét időzíti markerekkel szinkronizálták. Így a felhasználó miközben meghallgat egy nyelvjárás hangfelvételt, ezzel egyidejűleg a felvétel fonetikus lejegyzett szövegét is követheti a monitoron (3). A szoftver használatával egyszerűbb a rögzítés és a feldolgozás, továbbá új lehetőségek nyílnak meg a nyelvtudományi hasznosítás számára (Cs. Nagy 2011; Oszkó et al. 2020; Presinszky 2020, 2023). A szoftver segítségével nemcsak hanggal szinkronizált szövegeket, hanem nyelvjárás atlaszokat és hangostérképeket is lehet készíteni. A weboldal *Nyelvjárás szövegek Vöő István gyűjtéséből* című oldalán a felhasználó az erdélyi nyelvész és nyelvjárás-kutató Vöő István nyelvjárás gyűjtéséből hangfelvételeket talál a hozzájuk tartozó lejegyzett szövegekkel együtt (ezeket Vöő az 1950-es és 1960-as években gyűjtötte romániai és magyarországi településeken (4). A Bihalbocs weboldalán az oktatásban hasznosítható ötleteket is közzétettek. Például a hangostérképek használatát segíti, hogy a felhasználó kérdéseket talál *A magyar nyelvjárások atlaszá*nak adatairól, és a válasz megtalálható a weboldalon közzétett digitalizált atlaszon (5). A Találóstérkép földre kattintva tíz kérdés jelenik meg. A kérdések mellett egy-egy ikon vezet el a válaszhoz, pontosabban a térképlapokhoz, amelyeken fotók, ábrák, magyarázatok vannak, és a kutatópontok is láthatók. Az első kérdés így szól: *Szárnya van, de nem madár. Mi az?* A kérdés után a *denevér* térképlapjához jutunk, ezen a *denevér ~ benevér, bőregér, szárnyaségér, bőrmadár* és *egyéb* adatok kutatópontjait színes pontokkal jelölték. Az érdeklődők a honlapon található további fülekre kattintva (Hangostérkép, Rokonok, Nyelvjárás-területek, Hangoskönyv és Linkek) más térképlapokat és nyelvjárás hangfelvételeket is találnak, továbbá információt, például a magyar nyelvjárás-területekről.

A Geolingvisztikai Műhely honlapja az Eötvös Loránd Tudományegyetemhez tartozik. Az oldalon nyelvjárás hangoskönyvek és térképek is találhatóak, például *A magyar nyelvjárások atlasza*, *A romániai magyar nyelvjárások atlasza*, *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza* és a *Székely nyelvföldrajzi szótár* adataiból (6).

Az Online Nyelvatlasz az internetes felületen közzétett, színes képekkel is illusztrált digitalizált nyelvatlaszok létrehozásának a lehetőségét szemlélteti (2). Az Online Nyelvatlasz elnevezésű fejlesztés *A magyar nyelvjárások atlasza* adatainak online közzétételén alapul, és ezt a munkát az is ösztönözte, hogy a tudományos adatok nyílt

hozzáférése egyre inkább elfogadottá vált. A szabad hozzáférés az oktatásban való alkalmazást is segíti, hiszen ez a projekt nemcsak digitalizálást jelent, hanem az eredeti adatok kereshetőségét, csoportosítását a nyelvjárási jelenségek alapján, továbbá közzétételüket interaktív jelenségtérképek formájában. Az Online Nyelvatlasznak ismeretterjesztő, tudománynépszerűsítő és oktatási szerepet is szánnak a fejlesztői, hiszen az online felület lehetőséget nyújt tájszók keresésére és lokalizálására, továbbá a nyelvjárási változatosság szemléletes iskolai bemutatására is alkalmas. A felület továbbvezető irodalmat, illusztrációkat, magyarázó szövegeket, linkeket is tartalmaz, ezáltal történelmi, néprajzi és földrajzi ismeretek megszerzésére is jól használható segédanyag. Bárth M. János az Online Nyelvatlasz felületét a későbbiekben más hasonló munkáknak is szánja, ezek gyűjtőoldalává szeretné fejleszteni. A honlap elkészítésekor az volt a célja, hogy minden érdeklődő diák és kutató számára könnyen használható és elérhető legyen (2).

Említést érdemel az *Új magyar nyelvjárási atlasz* elnevezésű projekt is, de ebből egyelőre nem készült atlasz. A projekt létrehozásának háttérében az áll, hogy *A magyar nyelvjárások atlasza* gyűjtése óta felgyorsult a nyelvjárások visszaszorulása, továbbá jelentős társadalmi, gazdasági és politikai változások történtek a magyar nyelvterületen, ezért a kutatók időszerűnek látták az adatok újbóli összegyűjtését és ezekből egy új nyelvjárási atlasz létrehozását. Az eltérő időszakokban gyűjtött nyelvi adatok (a korábbi és az új nyelvjárási atlasz adatai) jól szemléltethetik majd a két időszak között lejajlott regionális nyelvi változásokat. A 21. század elején gyűjtött, mintegy 4000 órányi hangfelvétel azonban még feldolgozásra vár. Napjaink digitális fejlesztéseinek köszönhetően a hanganyag lehetőséget biztosíthat majd a térképes megjelenítésre, és számos kutatási lehetőséget nyújthat, például azért is, mert az *Új magyar nyelvjárási atlasz* adatainál feltűntették az adatközlők életkorát, nemét, foglalkozását és az adott településtípust is, ezért a nagyatlaszhoz képest az adatok újabb szempontok szerint is vizsgálhatók (Kiss 2009, 2012).

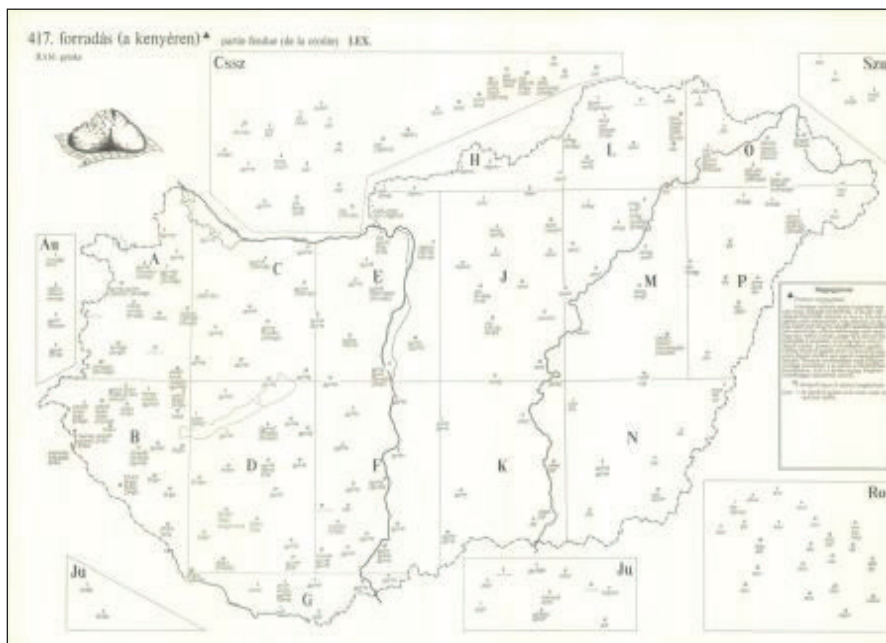
A magyar nyelvjárások atlasza rövid bemutatása

A magyar nyelvjárások atlasza olyan dialektális szógyűjtemény, amelynek adatait térképlapokon ábrázolják, és hangtani, alaktani, lexikális, valamint szemantikai megoszlásokat szemléltet (Iglai 2017: 38). A nyelvjárási atlaszoknak két fő típusuk van, az egyik a nemzeti vagy nagyatlasz, a másik a regionális vagy táji atlasz. A nemzeti atlaszok célja, hogy egy nyelv minden nyelvjáráscsoportját bemutassák a jellemző hangtani és alaktani sajátosságok szerint, a szókészletet a hagyományos népi kultúra köréből válogatják (Juhász 2001: 104). A MNyA. a nemzeti vagy nagyatlasz kategóriába sorolható, és kutatópontjai az országhatárokon is átnyúlnak (Juhász 2001: 104). Az atlasz 395 kutatópontot tartalmaz a Kárpát-medencéből, mégsem tekinthető teljesnek, például azért, mert a moldvai régióban egyáltalán nem történt gyűjtés (egy kutatópontot tartalmaz az atlasz a moldvai nyelvjárásból, Szárász település F-16-os kutatópontját). A Kárpát-medence 10 nyelvjárási régiót tartalmaz (1. nyugat-dunántúli, 2. közép-dunántúli–kisalföldi, 3. dél-dunántúli, 4. dél-alföldi, 5. palóc, 6. Tisza–Körös vidéki, 7. északkeleti, 8. mezőségi, 9. székely, 10. moldvai régió), a MNyA. gyűjtői azonban a határon túli területeken politikai okokból csak korlátozott mértékben tanulmányozhatták a magyar nyelvjárásokat. A gyűjtés 1949 és 1960 között, majd az ellenőrző gyűjtés 1960 és 1964 között zajlott. Ezért az atlasz hiányos: a határon túli területeken a kutatópontok sűrűsége nem felel meg a helyi magyar lakosság számának és a földrajzi terület arányainak. A romániai kutatópontok hiányosságait később *A romániai magyar nyelvjárások atlasza* kötetei pótolták, amelynek adatait a kolozsvári kutatók kezdték gyűjteni az 1950-es évektől, végül a gyűjtést Murádin László egyedül fejezte be (2).

A regionális nyelvatlasz egy adott tájegység minden települését felöleli, a kutatás elsősorban erre a vidékre jellemző nyelvjárási jelenségekre összpontosít (Juhász 2001: 104). A MNyA. munkálataival párhuzamosan és a következő években több regionális atlasz jött létre a magyar nyelvterület kisebb-nagyobb tájairól (2). A regionális nyelvatlaszra példa Rónai Béla munkája a *Zselici nyelvatlasz. Nyelvföldrajzi vizsgálatok a Zselicben* (Rónai 1993). A regionális atlaszok és a MNyA. integrálásával alakulhat ki a legrészletesebb kép

egy-egy nyelvi változó területi megoszlásáról (2). Említésre méltók a sajátos fogalmi körbe tartozó kifejezéseket bemutató célatlaszok is (Juhász 2001: 104), ezt például Balogh Lajos és Király Lajos munkája képviseli: *Az állathangutánzó igék, hívogatók és terelők somogyi nyelvatlasza* (Balogh–Király 1976).

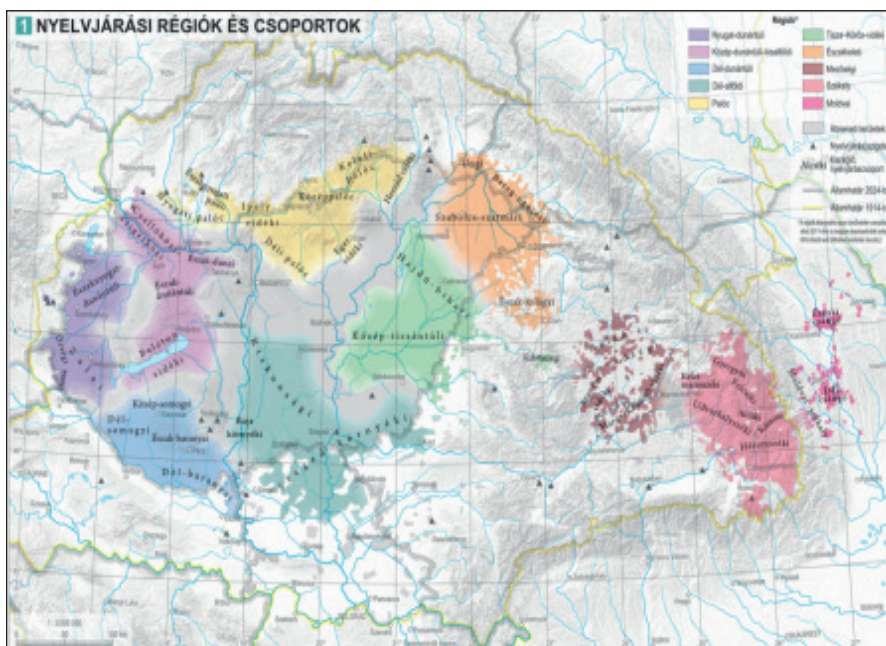
A MNyA. szerkesztői egyszerre igyekeztek a hagyományos népi életmód archaikus szókincsét dokumentálni és a magyar nyelv hangtani, morfológiai és lexikai változatosságát területileg feltérképezni. A szókészlet közlésével az egyes fogalmak területi változatait szemléltették, a témakörök közé tartozik például a termesztett növények, a gyümölcsök, a rokonság, az ételek kategóriája vagy a ház környéki tárgyakra vagy a természeti jelenségekre vonatkozó szavak (Deme 1975: 101). Mivel a MNyA. gyűjtői az archaikus nyelvjárások tanulmányozását tűzték ki célul, és a régies nyelvi formákat kívánták összegyűjteni, ezért az atlasz számos olyan adatot tartalmaz, amelyek ma már alig ismertek (ilyenek például a szekér vagy az eke részei, a szövéshez, fonáshoz tartozó szavak). A MNyA. nem tartalmazza a nyelvjárások tipizálását, ezt Imre Samu monográfiája (Imre 1971) és a *Magyar dialektológia* című egyetemi tankönyv (Kiss 2001) pótolja. Imre Samu munkájának a célja, hogy leírja a magyar nyelvjárások jelentősebb fonológiai, fonetikai és morfológiai sajátosságait, majd bemutassa ezek területi tagolódásait, és ezekből az eredményekből meghatározza a nyelvjárások számottevőbb típusait, ismertesse az egyes nyelvjárástípusok jellemző vonásait, és kijelölje a nyelvjárástípusok gócait (Imre 1971: 5).

1. ábra

A magyar nyelvjárások atlasza 3. kötetének egy térképlapja (7)

A magyar nyelvjárósterületeket a 2024-ben közzétett *Magyarország Nemzeti Atlasza* legújabb kötete (*Állam és nemzet*) is bemutatja, és a kiadvány az interneten is elérhető (Juhász–Bárth 2024). A *magyar nyelvjárások térbeli tagolódása* című fejezet több színes térképet is közöl, többek között a 2. ábrán látható magyar nyelvjárósterületeket bemutató térképet is.

2. ábra
Nyelvjárási régiók és csoportok (8)

A nyelvjárási ismeretek az alap- és középfokú anyanyelvi nevelésben (NAT, kerettantervek, érettségi követelmények)

A 2020-as Nemzeti alaptantervben és az ehhez kapcsolódó, a magyar nyelv és irodalom műveltségi területhez készült kerettantervekben is szerepel a nyelvjárási ismeretek tanítása (Bereczk–Parapatics 2023a). A magyar nyelv és irodalom tantárgyhoz a kerettantervekben arra vonatkozó javaslat is található, hogy a nyelvjárások hangtani és szóképzéstudományi jellemzőinek összevetéséhez használjanak digitális anyagokat (9). A MNyA. adatai a nyelvjárások hangtani jellemzőinek összehasonlítására is alkalmasak, mivel az adatok gyűjtése során a nyelvjárási szavakat fonetikai hűséggel jegyezték le. A 2020-as Nemzeti alaptanterv magyar nyelvből témakörnek jelöli ki többek között a magyar nyelv földrajzi és társadalmi változatainak a bemutatását (NAT 2020: 303); a főbb témakörök közé tartozik például a nyelv változása és a nyelvjárások (NAT 2020: 304); a tanuló megismeri a nyelvhasználatban előforduló különféle nyelvváltozatokat (nyelvjárások, csoportnyelvek, rétegnyelvek), és összehasonlítja főbb jellemzőiket (NAT 2020: 310).

Az egyes évfolyamokra vonatkozó kerettantervekben is megtalálhatók azok az elvárások a nyelvjárási ismeretekre vonatkozóan, amelyekhez hozzáilleszthetők a MNyA. adatai (9). A *Kerettanterv az általános iskola 5–8. évfolyama számára* című dokumentumban megtaláljuk például a madarak népnyelvi megnevezésére és a hangjuk összehasonlítására vonatkozó témakört. A *Kerettantervek az iskolarendszerű felnőttoktatás 1–12. évfolyamára* készült dokumentumban szerepel, hogy a tanuló figyelje meg a környezetében előforduló nyelvjárás néhány jellegzetességét, és azonosítsa az ott előforduló nyelvváltozatokat. A *Kerettanterv a gimnáziumok 9–12. évfolyama számára* tartalmazza az adott nyelvjárási terület és a nyelvi norma eltéréseinek a megfigyelését. A *Közismereti kerettanterv a szakképző iskolák számára* című dokumentumban a 10. évfolyamosok feladata egy-egy, a tanulók által ismert vidék nyelvjárásának és a tájszavaknak az azonosítása. A gimnáziumok 11–12. évfolyamán a képzés (egyik) célja, hogy a tanulók a Kárpát-medence tíz nyelvjárási régiójának jellegzetes nyelvhasználati (hangtani, lexikai, mondatszerkesztési) sajátosságai közül ismerjenek fel néhányat. A *Kerettantervek az iskolarendszerű felnőttoktatás 1–12. évfolyamára* című tartalmi szabályozó a magyar nyelv és irodalom tantárgy tanítása során a 7–8. évfolyam tanulóitól várja el a nagy magyar nyelvjárások hangtani, szóképzéstudományi jellemzőinek az összevetését digitális anyagok segítségével.

A nyelvjárási ismeretek az érettségi vizsgakövetelményekben is megtalálhatók, az alábbi témakörök szerint: anyanyelvünk rétegződése, a nyelvjárások és a nyelvi norma, egy adott nyelvjárási terület és a nyelvi norma eltérései (10).

Jóllehet a fentebb említett tartalmi szabályozók javaslata szerint a nyelvjárási ismereteket elkülönítve tanítják, a legújabb kutatásokban azonban már helyet kapott az a szemlélet, hogy a tanításban a nyelvi variabilitás kerüljön elő a nyelvészethez kapcsolódó lehető legtöbb területen. Ide tartozik például a hangtan (bemutathatók például a nyelvjárások hangtani eltérései vagy fonémátöbblete a köznyelvhez képest), a morféma tárgyalásakor előkerülhetnek a határozóragok táji alakváltozatai, a tájszók típusai kapcsán a népszokások és a néphagyományok is megjelenhetnek. A nyelvtörténet témaköréből a nyelvjárások történeti elsődlegessége miatt kihagyhatatlanok a nyelvjárások, továbbá a helyesírási szabályok tanításakor és az írott munkák helyesírásának az értékelésekor meg kell említeni a nyelvjárási háttér hatását is (Parapatics 2020: 87–89).

A magyar nyelvjárások atlasza adatainak alkalmazása az alap- és a középfokú anyanyelvi nevelésben

A MNyA. létrehozásának fő célja az volt, hogy a nyelvjárási szempontból eltérő jelenségek területi megoszlását összefoglaló jelleggel bemutassa, ezért a magyarországi közoktatás-köznevelés alapvető tartalmi-szabályozó dokumentumában, a Nemzeti alaptantervben és a hozzá kapcsolódó kerettantervekben megfogalmazott, a nyelvjárási ismeretek megszerzésére vonatkozó pedagógiai célok elérésére is felhasználható (Bereczk–Parapatics 2023a, 2023b). Érdemes megjegyezni, hogy a regionális vagy táji atlaszok is hasznos segédletek lehetnek az oktatásban, mert ezek egy-egy vidék jellemző nyelvjárási jelenségeire fókuszálnak (Juhász 2001: 104; 2).

A 2020-ban bevezetett Nemzeti alaptantervben a Kárpát-medencei magyarság kultúráját és nyelvét egységben szemlélik (NAT 2020: 300), és ehhez *A magyar nyelvjárások atlasza* is hozzáilleszhető, mivel az adattár megalkotói arra törekedtek, hogy a kiadvány a magyar nyelv területi változatosságát a lehetőségekhez képest a legteljesebben mutassa be. A MNyA. határon túli kutatópontokat is tartalmaz, ezeket az Au, Csz, Ju, Ro, Szu rövidítésekkel jelölték. (Napjainkban a diákok számára magyarázatra szorul, mely országokra utal a Csz, Ju és Szu rövidítés, ezek az akkori Csehszlovákiát, Jugoszláviát és Szovjetuniót jelölik.) A térképlapokon néhány kutatóponttal a mezőégi és a székely nyelvjárás is jelen van, továbbá a moldvai magyar nyelvbe egy dél-dunántúli település, Szárász nyelvi adatai engednek betekintést (F-16-os kutatópont). Erről a kutatópontról a gyűjtők azt jegyezték fel, hogy a gyűjtés idején a lakosok egy része a második világháború után a moldvai Pusztináról, Lészpedről és Gajcsánáról áttelepült moldvai magyar volt, és a nyelvjárási adatokat az onnan áttelepült lakosságtól gyűjtötték (Balogh 1975: 280). A fent említett moldvai településeket a moldvai székely (vagy székelyes csángó) nyelvjáráscsoporthoz sorolják (Juhász 2001: 307–308). A mezőégi régió jellemzőit mutatják az atlasz Ro-3-as és Ro-18-as kutatópontjai, amelyek nyelvjárászigetek: Domokos és Lozsád településeket jelölik. A nyelvjárászigetek sziget helyzetű nyelvjárások, a környezetük nyelvváltozata eltér a szigetet alkotó települések alapnyelvváltozatától (Balogh 2001: 316). A székely nyelvjárási régió jellemzőit láthatjuk a Csíkrákos, Kászonaltíz és Zágon kutatópontokon (Ro-14, Ro-15, R-22), továbbá szintén székely nyelvjárási adatokat gyűjtöttek a dél-dunántúli Kétyen, Kakasdon és Hidason (F-8, F-13, F-17), ahová bukovinai székelyek települtek (ugyancsak a második világháború után).

A magyar nyelvjárások atlasza adataihoz alkalmazható feladatok

A MNyA. mind az 1162 címszavával nem lehet megismertetni a tanulókat a tanórákon, de megfelelő válogatással hasznosíthatók lehetnek a Nemzeti alaptantervben és a kerettantervekben kijelölt tananyaghoz illesztve. Ilyen például a kerettanterv ajánlott tananyagában a madárnevek népi megnevezéseinek és

nyelvjárási különbségeinek a megismertetése (9). Ehhez az atlasz adatai is hasznosíthatók, de inkább a széles körben ismert madarak (például a veréb, a gólya, a fecske, a feketevarjú vagy a bagoly) helyi neve, jóllehet az atlaszban a tövisszúró gébics vagy a búbos pacsirta is megtalálható. A pedagógus azonban a háziállatként tartott madarak megnevezésére szolgáló tájszókra is felhívhatja a diákok figyelmét (például: *tík, tík, tyuk, kácsó, kácsá, ruca, pulká, pújka, póka*). A fentebb említett, mára már jórészt feledésbe merült tájszók a nyelvtörténet kapcsán is tanulmányozhatók (Parapatics 2020: 88). Napjainkban például az eke vagy a szekér részeire vonatkozó nyelvjárási példák sok esetben nyelvtörténeti adatoknak számítanak. A nyelvi változások nyelvjárási adatokban történő rögzülésére utalnak bizonyos kérdések, amelyeket a gyűjtők tettek fel az adatközlőknek. Ezeket a kérdéseket a diákok is elolvashatják az egyes térképlapok bal felső részében. Például a *kenyér* szóhoz tartozó kérdés arra a korra utal, amikor még teknőben dagasztották a kenyértésztát, és kemencében sütötték a kenyeret: *Mi az, amit teknőben dagasztanak, a kemencében megsütik, s mindennap eszünk?* (A MNyA. 6. kötetének 1029. számú térképlapján.)

A magyar nyelvjárási régiók térbeli elhelyezkedése kapcsán megemlíthető, hogy a 2020-as Nemzeti alaptanterv és a kapcsolódó kerettanterv célkitűzései szerint a diákok a magyar nyelvjárási területekről és a nyelvjárások hangtani és szókészletbeli jellemzőinek összehasonlásáról is tanulnak, ehhez a MNyA. térképlapjai jó segédletként szolgálnak, de az atlasz a nyelvjárási régiókról nem közöl külön szemléltető térképlapot. A szemléltetéshez látványos, az egyes régiókat különféle színekkel kiemelt térképek azonban fellelhetők az interneten, és ezek jól láttatják a régiók elkülönülését és elhelyezkedését (Juhász–Bárth 2024; 6, 11, 12).

Az atlasz tanórai alkalmazásához a pedagógusnak előzetesen magyarázatokat kell fűznie a térképek használatához. A *magyar nyelvjárások atlasza* ábrázolási technikája az adatbeíró módszeren alapul, tehát az összegyűjtött adatokat az adott kutatópontokhoz írták. A kutatópontokat betűk és számok kapcsolatával jelölték, ezért a hozzájuk tartozó településneveket és az ezeket jelölő betűket és számokat külön térképlapon kell megkeresni. Szintén magyarázatot igényelnek a mellékjeles betűk, például a palóc *ă* és *â* hangok vagy a zárt *ë*.

Az alábbiak azt mutatják be, hogy a *magyar nyelvjárások atlasza* adatai hogyan kapcsolhatók a 2020-as Nemzeti alaptantervben, az ehhez illeszkedő kerettantervekben és az érettségi vizsgakövetelményekben megfogalmazott elvárásokhoz, továbbá az atlasz adataiból összeállítható feladatokra is példát mutat. A nyelvjárási témakör tanításához korábban kifejlesztettek már feladattípusokat és tanítási ötleteket, ezek közül több is alkalmazható a *magyar nyelvjárások atlasza* digitalizált formájához (Parapatics 2018, 2019; Bereczk–Parapatics 2023ab; Presinszky 2023).

A magyar nyelv területi nyelvváltozatai közti különbségeket jól szemlélteti a MNyA., mivel a Kárpát-medence tíz nyelvjárási régiójából a legtöbb megtalálható az atlasz lapjain (a kivétel a moldvai nyelvjárási régió, és a határon túli régiók nyelvjárásai sem teljeseek, mert a gyűjtőket akadályozták a korabeli politikai viszonyok). A Bereczk Zsófia Mirtill és Parapatics Andrea szerzőpáros által összeállított feladatok közül a *Nyelvjárási honfoglaló*, a *Dialektusok kiplakátolva* és a *Térképezzük fel a nyelvjárásokat!* elnevezésű feladatok segítségével a nyelvjárási témakörön belül a magyar nyelvjárási régiók jellemzőit ismerik meg a tanulók (Bereczk–Parapatics 2023b). A *Nyelvjárási honfoglaló* elnevezésű játékos feladat a *Honfoglaló* kvízzjátékból indul ki, amelyben a játékosok Magyarország vagy Európa területeit foglalhatják el, ha helyes választ adnak különböző műveltségi kérdésekre. A játékot nyelvjárási kérdésekkel is lehet játszani, és ebben a verzióban a csapatok a magyar nyelvjárási régiók megszerzéséért küzdenek. A csapatok minden fordulóban egy-egy tájnyelvvvel kapcsolatos kérdést kapnak, és helyes válasz esetén elfoglalhatnak egy általuk választott nyelvjárási régiót. Ha már mind a 10 nyelvjárási régiót elfoglalták, akkor azért csatáznak egymással, hogy minél több régiót megszerezzenek a többiektől. A játék akkor fejeződik be, ha egy csapat az összes nyelvjárási régiót megszerezte, vagy ha elfogynak a kérdések. A feladat létrehozói azért tartják hatékonynak ezt a feladatot, mert az élményközpontú játék során az elméleti ismeretek könnyebben rögzülnek.

Szintén a nyelvjárási régiók megismertetésére alkalmazható a *Dialektusok kiplakátolva* nevű feladat (Bereczk–Parapatics 2023b). Ehhez 10 csapat szükséges. A résztvevők a korábban tanult ismeretek és kutatómunkájuk alapján látványos plakáton vagy infografikán mutatják be a játék kezdetén kapott nyelvjárási régió nyelvjárási sajátosságait és a terület főbb nyelvi jellegzetességeit. A csoportok egymás munkáit értékelik, például a tartalom, a kutatómunka, a tantárgyközi vonatkozások, a formai kivitelezés, a technikai lehetőségek alkalmazása, a kreativitás és az összbenyomás alapján szavaznak, vagy pontozzák a munkákat. A *Térképezzük fel a nyelvjárásokat!* egy korábbi ötleten alapul, amely szerint a diákok a padló egy-egy részére állnak, és így hoznak létre egy képzeletbeli magyar nyelvterületet (Bereczk–Parapatics 2023b). A játék új változatában a játék kezdetén a tanulók cédulákat húznak egy dobozból, amelyeken nyelvjárási sajátosságok vagy kifejezések vannak. A feladat az, hogy kitalálják, a papírlapon szereplő nyelvjárási jelenség melyik nyelvjárási régióhoz tartozik, majd a padlón így hozzák létre a nyelvjárási régiók térképét.

Parapatics Andrea a *Nyelvjárástani munkafüzet* című feladatgyűjteményében is közölt olyan feladatokat, amelyeket *A magyar nyelvjárások atlaszára* is alkalmazni lehet, tehát a diákok a MNyA. segítségével is megoldhatják (Parapatics 2018). A tájszókhoz kapcsolódó feladatok egyike a tájnyelvi szinonimák felismerése. A 6. számú feladat így szól: *A magyar nyelv területenként más és más szavakkal jelölheti azt, amire a köznyelv egy szót használ. Milyen növényekre és állatokra vonatkoznak az alábbi tájnyelvi szinonimák?* Itt növényneveket és állatneveket ismerhetnek meg a tanulók, például a *csipkebogyó*, a *csalán*, a *napraforgó* vagy a *lepke*, a *sündisznó* és a *vakondok* tájnyelvi szinonimáit. A MNyA. 4. kötetének 615. számú térképlapja a *vakondok* megnevezéseit mutatja. Ez a térképlap a hangtani különbségeket és a tájszók változatosságát is szemléltetheti: *vákánd* (Cssz-2: Vága), *vakondak* (A-10: Völcsej, Győr-Moson-Sopron vm.), *vakkant* (Ju-1: Kót), *pucok* (D-13: Pamuk, Somogy vm.), *vakhoncsok* (F-13: Kakasd, Tolna vm.), *gözzű* (Szu-2, Csongor), *patkán* (Ro-11: Dózsa György). A MNyA. 1. kötetében a *bab* címszó alatt megkereshetik a szinonimákat (a szó az 51. számú atlaszlapon található). A dél-dunántúli nyelvjárási régióban általában a *borsó* szót találják a kutatópontokon, a nyugat-dunántúli, a palóc és a dél-alföldi régió kutatópontjain a legtöbb esetben a *bab* szerepel, viszont az északkeleti-régióban a *paszúj* vagy *paszúj* a jellemző, míg a székely települések szava a *faszújka* vagy *faszujka*.

A *Nyelvjárástani munkafüzet* 14. számú feladata a *Memóriajáték*, a hozzá tartozó kérdés így szól: *Mennyit tudsz megjegyezni egy perc alatt az alábbi tájszavak közül? Mind a kenyérsütés közben kihaladó forradást, az elsőnek levágott részt jelöli. Ti milyen szót használtok erre?* A munkafüzetben felsorolt tájszavakat (például *forradás*, *púp*, *púpja*, *gyürke*, *pirizsi*) a tanulók megtalálhatják *A magyar nyelvjárások atlasza* 3. kötetének 417. térképlapján is.

A magyar nyelvjárások atlasza néhány nyelvjárási adatát össze lehet kapcsolni a magyar irodalom tananyagával is, az alábbi példák szerint Mikes Kelemen *Törökországi levelek* című munkájának nyelvvel (13). Mikes az erdélyi Zágonban született, és művében több nyelvjárási adatot is lejegyzett. Mivel *A magyar nyelvjárások atlaszában* megtalálható a háromszéki Zágon kutatópontja, ezért az atlaszban feltüntetett adatokkal összehasonlítható Mikes nyelvjárása. A tanulók feladata, hogy a *Törökországi levelek* nehezebben érthető szavai közül néhányat megkeressenek a MNyA. atlaszlapjain, és a jelentést kikövetkeztessék a többi nyelvjárás kutatópontjain található adatokból. Például az alábbi mondatokban az *ett* ige (Én arra mondtam, hogy *talám valami olyat ett, amit a gyomor nem szenvedhetett*; 111. levél. *De hiszem tudok olyan históriát, hogy egy asszony megett egy milliumot [millió], mégsem zsírosodott meg a foga*; 56. levél) a MNyA. 5. kötet 804. atlaszlapján is szerepel, Zágonban *ett* alakú, de más nyelvterületen a köznyelvihez közelítő formáját is megfigyelheti az atlasz használója. Az évegkorsó szó éveg része (*Mert ugyanis helyes ajándék-é egy vezértől egy fejdelemnek virágot, csuprot vagy évegkorsót küldeni?*; 6. levél) a MNyA. 6. kötet 1136. számú atlaszlapján *üveG*, *i éveG* és *ëveG* alakban is szemügyre vehető. A 66. levél *esszegyűjteti* szavából (*Azonnal papért küld, és az atyjafiait is esszegyűjteti*) az *essze* megtalálható az atlasz 4. kötetének 767. számú térképlapján,

Zágon kutatópontján (Ro-22). Az itt látható össze adaton túl viszont más kutatópontokon az össze változat szerepel. A *Törökországi levelek* 112. levelében a köznyelvi *hétfő* helyett a *hetfű* szót találja az olvasó (*Hetfűn jobbacskán volt, kedden hasonlóképpen*). A *hetfű* a MNyA. zágoni kutatópontján is így látható, de a tanulók ennek a szónak más alakját is megfigyelhetik 4. kötet 653. számú térképlapján.

Összegzés

A tanulmány a digitalizált nyelvjárás atlaszt mint oktatási segédletet kívánta bemutatni. A digitalizált atlasz könnyebben használható oktatási segédletként az anyanyelvi nevelésben, elsősorban azért, mert a digitalizált forma egyszerűbben kezelhető, mint az eredeti, papíralapú kiadvány. A tanórai felhasználást motiválhatja az is, hogy a nyelvjárás ismeretek tanítása szerepel a 2020-as Nemzeti alaptantervben, továbbá az ehhez kapcsolódó, a magyar nyelv és irodalom tantárgyhoz készült kerettantervek javasolják a digitális anyagok használatát a nyelvjárások hangtani és szóképzései jellemzőinek az összevetéséhez. A tanulmány abból a szempontból foglalkozott *A magyar nyelvjárások atlaszával*, hogyan lehet az adatait a Nemzeti alaptantervben és a kerettantervekben megfogalmazott témáknak és elvárásoknak megfelelően alkalmazni, továbbá milyen nyelvjárás adatokkal lehet megismertetni a diákokat. Jóllehet a nyelvjárás atlaszok adatainak informatizálására eddig több kezdeményezés is született, a nyelvjárás adatok a MNyA. eredeti kiadványának digitalizált változatán is vizsgálhatók. Ez a digitalizált változat és az informatizált fejlesztések akár ki is egészíthetik egymást. A tanulmányban közölt példák és feladatok többek között a magyar nyelv területi változatai közti különbségek szemléltetésére, a hangtani és lexikai eltérések, a nyelvjárás régiók jellegzetes nyelvhasználati sajátosságainak a bemutatására, valamint a magyar irodalom tananyagának és a MNyA. adatainak az összekapcsolására nyújtanak lehetőséget.

Irodalom

- Balogh Lajos 1975. Adatok A Magyar nyelvjárások atlaszának kutatópontjairól és címszóanyagáról. In: Deme László – Imre Samu (szerk.) *A Magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 263–345.
- Balogh Lajos 2001. A nyelvjárászigetek. In: Kiss Jenő (szerk.) *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó. Budapest. 316–324.
- Balogh Lajos – Király Lajos 1976. *Az állathangutánzó igék, hívogatók és terelők somogyi nyelvatlasza*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Bereczk Zsófia Mirtill – Parapatics Andrea 2023a. A nyelvjárás tudat fejlesztésének útjain I. Nyugat-dunántúli középiskolások nyelvjárás tudata. *Anyanyelv-pedagógia* 2. 18–36. <https://doi.org/10.21030/anyp.2023.2.2>
- Bereczk Zsófia Mirtill – Parapatics Andrea 2023b. A nyelvjárás tudat fejlesztésének útján II. Újabb feladatok a nyelvjárás témakör tanításához. *Anyanyelv-pedagógia* 2. 56–66. <https://doi.org/10.21030/anyp.2023.2.4>
- Cs. Nagy Lajos 2011. *Medvesalja magyar nyelvjárás atlasza*. Luminosus n. o. Kiadó. Nagykapos.
- Deme László 1975. A magyar nyelvjárások atlaszának kérdőívei. In: Deme László – Imre Samu (szerk.) *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 67–121.
- Iglai Edit 2017. *Nyelvjárásközi egybevető vizsgálat A magyar nyelvjárások atlasza és az Új magyar nyelvjárás atlasz alapján*. Doktori disszertáció. Budapest. https://edit.elte.hu/xmlui/static/pdf-viewer-master/external/pdfjs-2.1.266-dist/web/viewer.html?file=https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/33441/dissz_iglai_edit_nyelvtud.pdf?sequence=1&isAllowed=y (2024. október 6.)
- Imre Samu 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Juhász Dezső 2001. A nyelvöldrajz. In: Kiss Jenő (szerk.) *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó. Budapest. 92–110.

- Juhász Dezső 2001. A magyar nyelvjárások területi egységei. In: Kiss Jenő (szerk.) *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó. Budapest. 262–316.
- Juhász Dezső 2014. A dialektológia számítógépes támogatása. Rövid hazai körkép. *Magyar Nyelvjárások* 52: 57–64.
- Juhász Dezső – Bárány M. János. 2024. A magyar nyelvjárások térbeli tagolódása. In: Kocsis Károly (főszerk.) *Magyarország Nemzeti Atlasza – Állam és nemzet*. HUN-REN CSFK Földrajztudományi Intézet. Budapest. 102–109.
- Kiss Jenő 2001. *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Kiss Jenő 2009. Készülőben az új magyar nyelvjárás atlasz. Gondolatok, észrevételek. In: Zimányi Árpád (szerk.) *Tanulmányok a magyar nyelvről*. Az Eszterházy Károly Főiskola Tudományos Közleményei. Eszterházy Károly Főiskola (EKF). Eger. 196–203. http://publikacio.uni-eszterhazy.hu/2603/1/196-203_Kiss.pdf (2024. december 12.)
- Kiss Jenő 2012. A Geolingvisztikai Kutatócsoport. *Anyanyelv-pedagógia* 4. <https://anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=426> (2024. december 12.)
- Maróthy Szilvia 2020. *Digitális bölcsészet. A szövegtől az adatig*. Akadémiai Kiadó. Budapest. <https://mersz.hu/kiadvany/794/info/> (2024. október 6.) <https://doi.org/10.1556/9789634545781>
- MNyA. = Deme László – Imre Samu (szerk.) 1968–1977. *A magyar nyelvjárások atlasza*. Akadémiai Kiadó. Budapest. <https://real-eod.mtak.hu/16772/> (2024. december 6.)
- NAT 2020 = Nemzeti alaptanterv 2020. 5/2020. (I. 31.) kormányrendelet. *Magyar Közlöny* 17. szám. 2020. január 31.: 290–446.
- Oszkó Beatrix – Prószéky Gábor – Vargha Fruzsina Sára 2020. Nyelvjáráskutatás, számítógépes módszerek, mesterséges intelligencia. In: Péntek János – Visy Zsolt (szerk.) *Hagyomány, változatosság és változás a székely nyelvjárásban*. Énlaka-Konferenciák VII. Pro Énlaka Alapítvány, Nemzetstratégiai Kutatóintézet, Pécsi Tudományegyetem. Gyergyószentmiklós. 87–106.
- Parapatics Andrea 2018. *Nyelvjárás-tani munkafüzet. Feladatok a magyar nyelv területi változatosságának megismeréséhez*. Anyanyelvi kompetenciafejlesztő munkafüzetek 12. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Parapatics Andrea 2019. Dialektusok és modernitás: új módszerekkel a nyelvjárásokról az iskolában. *Anyanyelv-pedagógia* 1. <https://anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=772> (2024. december 12.) <https://doi.org/10.21030/anyp.2019.1.4>
- Parapatics Andrea 2020. *A magyar nyelv regionalitása és a köznevelés. Tények, problémák, javaslatok*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 209. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Presinszky Károly 2020. Digital methods in researching Slovakia Hungarian regional dialects. *Hungarian Studies* 34(1): 98–107. <http://doi.org/10.1556/044.2020.00009>
- Presinszky Károly 2023. Nyelvjárás hangoskönyvek tanórai felhasználására alkalmazható feladatok. *Anyanyelv-pedagógia* 3. 123–133. <https://doi.org/10.21030/anyp.2023.3.8>
- Rónai Béla 1993. *Zselici nyelvatlasz. Nyelvföldrajzi vizsgálatok a Zselicben*. Magyar Történelmi Társulat. Budapest.
- Vargha Fruzsina Sára 2016. A romániai magyar nyelvjárások atlasza informatizált térképlapjainak kvantitatív nyelvföldrajzi vizsgálata. *Magyar Nyelv* 112: 151–162. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2016.2.151>
- Zilahy Lajos 1998. Tájszavak és nem tájszavak a nyelvjárás atlasz szótani lapjain. *Magyar Nyelvjárások* 35: 65–72.

(1) A magyar nyelvjárások atlasza. <https://real-eod.mtak.hu/16772/> (2024. október 6.)

- (2) Bárth M. János 2020. *Az Online Nyelvatlasz jelentősége a kutatásban, oktatásban és az ismeretterjesztésben.* Előadás *A magyar nyelvjárások napja – A nyelvjárás mint nyelvstratégiai kérdés* című online konferencián (2020. december 2.). <https://www.facebook.com/magyarsagkutato/videos/nyelvj%C3%A1r%C3%A1s-mint-nyelvstrat%C3%A9giai-k%C3%A9rd%C3%A9s-online-konferencia/3313940365382023/> (2024. október 6.)
- (3) Bihalbocs <https://www.bihalbocs.hu/bihalbocsrol.html#prog> (2024. október 6.)
- (4) Nyelvjárási szövegek Vőő Istvány gyűjtéséből. https://www.bihalbocs.hu/hkonyv_kolozsvar/felsotorja/index.html (2024. október 6.)
- (5) Bihalbocs. Találóstérkép. http://www.bihalbocs.hu/dialektologia_demo/index.html (2024. október 6.)
- (6) Geolingvisztikai Műhely <https://geolingua.elte.hu/> (2024. október 6.)
- (7) A magyar nyelvjárások atlasza 3. kötetének egy térképlapja. https://real-eod.mtak.hu/16772/8/AkademiaiKiado_005967.pdf (2024. december 12.)
- (8) Magyarország Nemzeti Atlasza. https://nemzetiAtlasz.hu/MNA/MNA_1_9.pdf (2024. december 12.)
- (9) Kerettanterv 2020. A 2020-as NAT-hoz illeszkedő tartalmi szabályozók. https://www.oktatas.hu/kozneveles/kerettantervek/2020_nat (2024. december 12.)
- (10) Érettségi vizsgakövetelmények magyar nyelv és irodalomból. https://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/kozoktatas/erettsegi/vizsgakovetelmenyek2024/magy_nyelv_es_irod_2024_e.pdf (2024. december 12.)
- (11) Magyar nyelv 12. Okostankönyv. Oktatási Hivatal. https://nat2012.nkp.hu/tankonyv/magyar_nyelv_12/lecke_02_013 (2024. október 6.)
- (12) ELTE Online. Magyar nyelvjárásterületek 1. <https://elteonlinenew.elte.hu/tudomany/2023/05/12/magyar-nyelvarasteruletek-1/> (2024. október 6.)
- (13) Mikes Kelemen: *Törökországi levelek*. <https://mek.oszk.hu/00800/00880/html/> (2024. október 6.)

Pál, Helén

The digitised dialect atlas as a teaching aid

The Atlas of Hungarian Dialects has long been known and used by linguists in their research; however, in first language education at primary and secondary school its printed version is difficult to use due to the physical weight of the boxes and the large size of the atlas sheets. Recently, the printed atlas has also been made freely accessible in digital form — anyone can consult it without a subscription via the digital collection of the Library and Information Centre of the Hungarian Academy of Sciences. Since the dialect data in the atlas can be examined from multiple perspectives, the material can also be used effectively in teaching dialects. The use of the digitized atlas in the classroom is further supported by the 2020 National Core Curriculum, which includes the development of students' digital competencies and the introduction of digital information resources as key objectives. Although numerous results have been produced over the years through computer-based analyses of the atlas's dialect data, this study presents an example of how the original atlas, in its digitised form, can also be used in classroom teaching.

Kulcsszók: nyelvtudomány, anyanyelv-pedagógia, digitalizált nyelvatlasz, általános és középiskola, a nyelvjárási ismeretek tanítása

Keywords: linguistics, first language pedagogy, digitized dialect atlas, primary and secondary school, teaching dialect knowledge

Az írás szerzőjéről

Pál Helén

Magyarságkutató Intézet, Budapest, Magyarország

pal.helen[kukac]mki.gov.hu

<https://orcid.org/0000-0001-7647-4323>